

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ KASTAMONU'DA BİR AYAKLANMA GİRİŞİMİ (1906)

Mehmet Serhat Yılmaz*

ÖZET

II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı Devleti'nin iktisadî ve malî durumu sebebiyle "Şahsî Vergi" ve "Hayvanât-ı Ehliye Rûsûmu" adlı ek vergiler konulmuştur. Kastamonu'da bu vergilerden birisi olan Şahsî Vergi'ye esnaf teşekkülleri karşı çıkmış ve bu verginin affı istenmiştir. Hükümet tarafından bu isteğin kabul edilmemesi üzerine Kastamonu'da bir ayaklanma girişimi olmuştur. Kastamonu'daki vergi ayaklanmasının ardında ekonomik sıkıntıların yanı sıra yerel yönetimle ilgili problemlerin, Genç Türklerin siyasî faaliyetlerinin ve bu bağlamda sürgünlerin tahrik ve teşviklerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu olay 1908 devrimine giden yolda Osmanlı yönetimi açısından prestij kaybına yol açmış, her iki vergi de 25 Mart 1907'de kaldırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *II. Meşrutiyet, Kastamonu, Vergi, Ayaklanma*

ABSTRACT

It was made additional taxes on income subject before Constitutional Monarchy II due to The Ottoman State's economic and financial situation. These taxes were Personal Tax "Vergi-i Şahsiye" and Domesticated Animals Tax "Hayvanat-ı Ehliye Rûsumu". Kastamonu trades organizations opposed Personal Tax that was one of these taxes in Kastamonu. They were asked to remove this tax formation. This request not accepted by the government and in Kastamonu was a rebellion initiative. Behind rebellion in Kastamonu had been tax and the economic issues as well as the local management issues. Besides, political activities of The Young Turks were also effective. This event was caused loss of the prestige in The Ottoman management. Both of taxes were also abolished in the 25 March 1907.

Key Words: *Constitutional Monarchy II, Kastamonu, Tax, Rebellion*

1906 Ocak ayından itibaren 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Anadolu'da bir dizi isyan olayı meydana gelmiştir. Vergi ayaklanmaları olarak bilinen ve 1906 yılının başlarında patlak veren olayların en önemli sebebi, Hükümet'in birisi şahıslardan alınacak olan "Şahsî Vergi",

---

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet Serhat Yılmaz, Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü, mserhatyilmaz@yahoo.com

diğeri de ehil hayvanlar üzerine konulan “Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu” adı altında 1903 yılında iki yeni vergi toplama kararı almasıdır.¹ Hükümetin yeni vergileri toplama girişimiyle birlikte, ülkenin pek çok yerinde itaatsizlik ve başkaldırı hareketleri düzenlenmeye başlanmıştır. Bunlardan ilki Ocak 1906’da Kastamonu’da Şahsî Vergi’nin kaldırılması talebi ile meydana gelmiştir.

Kastamonu’da 1906 yılında patlak veren ayaklanma girişimini, Osmanlı Devleti’nin içerisinde bulunduğu malî ve ekonomik durumun ve bu bağlamda konan yeni vergilerin, Genç Türklerin siyasî faaliyetlerinin, çeşitli sebeplerle Kastamonu’da zorunlu ikamete memur edilen ve “menfiler” olarak isimlendirilen sürgünlerin faaliyetlerinin ve yerel sebeplere bağlı gelişmelerin etkisi altında incelemek yerinde olur.

Osmanlı yönetimi tarafından malî kaynak yaratmak için daha önce konulmuş ve yürürlükte olan “Ağnam Vergisi” 4 Ağustos 1904’ten itibaren kaldırılmış, yerine aynı tarihten başlamak üzere tüm ehil hayvanları içerisine alan “Hayvanât-ı Ehliye Rüsûmu” ve şehir ve köy halkı ayırt edilmeksizin herkesin gelir düzeyine göre alınmak üzere “Şahsi Vergi” konulmuştu.² Hayvanât-ı Ehliye Rüsûmu’ndan elde edilen gelir Rumeli’de Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerine o bölgelerin tanzim ve idaresini temin için terk edilmiş, diğer vilayetlerden elde edilen gelirin ise askerî teçhizatın temini için merkeze celbi kararlaştırılmıştır. 1904’den itibaren idaresi Techizât-ı Askeriye Nezareti’ne ihale edilmiş olup söz konusu vergi için kaleme alınan talimat ancak 1905 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır.³

Şahsî verginin ilk olarak Osmanlı-Yunan sınırının belirlenmesi sırasında giderler için malî kaynak olarak konulduğu anlaşılmaktadır.⁴ Daha sonra şahsî vergi uygulaması bütçe açığının kapatılması yönündeki tedbirler kapsamında 1903 yılında gündeme gelmiş ve 18 yaşından büyük ve 70 yaşından küçük erkek nüfusun tamamı vergi mükellefi kapsamına alınarak İmparatorluğun bütün vilayetlerinde yürürlüğe konulmuştur. Daha sonraki süreçte uygulamalar sırasında yaşanan sıkıntılar ve elde edilen tecrübelerin ışığında şahsî vergi ile ilgili yönetmelik ve talimatnameler gözden geçirilmiş

¹ “Vergi-i Şahsî Hakkında Nizamname”, *Düstur*, Tertip:1, Cilt:7, (7 Ağustos 1319 - 20 Ağustos 1903), s. 1064-1067; “Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü İhdasına Dair Nizamname” *Düstur*, Tertip:1, Cilt:7, (6 Ağustos 1319- 19 Ağustos 1903), s. 1060-1063.

² Demirel, *İkinci Meşrûtiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri*, s.39-40.

³ “Vilayât-ı Şahâne Techizât-ı Askeriye Tertibi ve Hayvanât-ı Ehliye Rüsümü Hakkında İrade-i Seniye”, *Düstur*, Tertip:1, Cilt:8, (8 Mayıs 1321- 21 Mayıs 1905), s. 240., Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C:1, s.783-784.

⁴ Terzi, “Osmanlı-Yunan Tashîh-i Hudud Meselesi Sırasında Başvurulan Bir Malî Kaynak: Vergi-i Şahsî”, s.535-545. Söz konusu vergi konusunda daha sonra değişiklikler de olmuştur. “Vergi-i Şahsî’nin Tarhı Hakkında Usulün Ta’diline Dair İrade-i Seniye”, *Düstur*, Tertip:1, Cilt:8, (23 Şubat 1321- 19 Mart 1906), s. 427

ve verginin genel çerçevesinde önemli değişiklikler yapılmıştır.⁵ Şahsî vergi servet miktarı dikkate alınmadan kişilerden alınan bir vergi türüydü. Erkek nüfus üç sınıfa ayrılarak üç ayrı derece üzerinden vergilendiriliyordu. Ödenecek vergi miktarı da dört yüz, iki yüz ve otuz beş kuruş olarak belirlenmişti. Bu sebeple oluşan hoşnutsuzluk şahsî verginin adil olmadığı görüşü üzerinde birleşiyordu.⁶ Her iki verginin de uygulamalar bakımından problemler doğurduğu bilinmektedir. Sonuçta her iki vergi de uzun süreli ve istikrarlı olamamış, 25 Mart 1907'de kaldırılmıştır.⁷

1905 yılından itibaren çeşitli tarihlerde ve İmparatorluğun farklı yerlerinde vergilerin kaldırılması konusunun işlendiği dilekçeler verilmiştir. Örneğin "Hayvanât-ı Ehliye Rüsûmu"nun kaldırılması isteğiyle 25 Mart 1905'te İškodra'dan, 13 Nisan 1905'te Basra Kazası ve etraf nahiyelerinden, 28 Haziran 1905'te Trablusgarp Kazasından Bâb-ı Alîye telgraflar çekilmiştir.⁸

1906 yılının sonuna doğru ülkenin çeşitli yerlerinde asker yer yer ayaklanmaya başlamıştı. Ayaklanmaların hemen hepsi ödenmesi gecikmiş olan aylıkların dağıtılmasını sağlamak içindi. Abdülhamit idaresinde asker, hemen hiçbir zaman aylıklarını vaktinde almamıştı. Fakat bu derece yaygın bir ayaklanma dalgası da ilk defa ortaya çıkıyordu. 1907'de ayaklanmaların sayısı artmıştır. Yıl boyunca Anadolu'daki siviller de askerin yanı sıra başkaldırmaya başladılar. Bitlis, Van, Erzurum ve diğer şehirlerde halk idareye karşı ayaklanıyordu. Valiler görevlerinden alınmaktaydı. Ordu birlikleri yeni yasalara karşı girişilen gösterileri dağıtmak için bir çaba göstermiyordu. 1907 Ekiminde İstanbul'un içerisinde bile böyle bir hareket olmuş, 1908 başlarında İzmir'e hatta daha ötelere, Suriye'ye kadar sıçramıştır.⁹

⁵ Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsî Uygulaması", s.43-44.

⁶ Vergi adaletsizliği ve vergi isyanları hakkında bir çalışma için bakınız. Aktan - Dileyici - Saraç, "Osmanlı Tarihinde Vergi İsyânları", s.1-25.

⁷ "Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü ve Vergi-i Şahsî'nin Af ve İlgası Hakkında", BOA, Yıldız Sadaret Hususî Marûzat Evrakı, (10 Safer 1325), Dosya:510, Sıra No:17. Şahsî Vergi uygulamaları konusunda geniş bilgi için bakınız. Özbek, *age*, s.43-80.

⁸ Demirel, *age*, s.11.

⁹ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s.149-150. 1907 Kongresinde alınan kararlar uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'nun başındaki hükümet devrilmeli, yerine temsilî bir hükümet getirilmeliydi. Kongre, Türk hükümetinin karşısında her şekilde direnilmesini salık vermekte ve bazı direniş biçimleri de önermekteydi. Özetle bunlar, baskı karşısında silahlı direniş, hükümet görevlileri ve polis görevlileri de dâhil olmak üzere siyasal ve ekonomik sebepli grevlerle direnme, vergi ödememek yoluyla pasif direnme, askerin halk yada devrimci gruplar üzerine yürümesini engelleyecek şekilde ordu içerisinde propaganda, gerekirse topluca ayaklanma ve durum ve şartlara göre diğer eylem biçimleri şeklinde belirlenmişti. Ramsaur, *age*, s.145-146.

Ülkedeki kaynaşmanın bir diğer nedeni 1907'de Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisine düştüğü ekonomik buhrandı. Bu dönem, Genç Türk propagandasının artık etkisini sivil ve asker kesimin üzerinde gösterdiği ve halkın hoşnutsuzluğundan yararlanmaya başladığı yıllar olmuştur. Özellikle II. Abdülhamit'in Anadolu'ya siyasî sebeplerle sürgün olarak gönderdiği kişiler, hükümeti halkın gözünden düşürmek için önemli bir rol oynamışlardır.¹⁰

Vergi isyanlarının sebepleri hakkında çeşitli görüşler bulunur. Bir görüşe göre Kastamonu ve Erzurum gibi yerlerde çıkan isyanlar ekonomik sebeplere dayalı olarak başlamış olup benzer nitelikli olaylardır. Bu eylemler Prens Sabahattin'in kurduğu Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Osmanlı sultanını devirmek için yaptığı başarısız, sonuç getirmeyen birer girişimdir.¹¹

Kastamonu olaylarının Genç Türklerin faaliyetleri ve çalışmalarının bir sonucu olması ihtimali daha yüksek görünmektedir. Bu durum, Sultan II. Abdülhamit ve yönetimini devirmek, anayasayı tekrar yürürlüğe koyarak meşrutî bir yönetimi geri getirmek amacıyla ülkenin her tarafında yürütülen faaliyetlerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.¹² Cemiyetin Paris ve Cenevre şubeleri aracılığıyla teşekkül ettirilen yurt içi teşkilatları bulunmakta ve bu yolla iki tip şube oluşturulmaktaydı. Birinci şube şekli, cemiyetin bizzat ileri gelen şahıslarını göndererek kurdurulmuştu. İkinci şube şekli ise, cemiyetin o bölgede bir şube oluşturma gayretinden tamamen bağımsız olarak, söz konusu mahalde sürgün olarak gönderilen kimselerin oluşturdukları organizasyonlardı. Bu ikinci grupta olanların bir bölümü çevrenin şartları sebebiyle fazla bir etkinlik sağlayamamışlardır. Fakat çevre şartlarının faaliyetler için uygun olduğu askerî birliklerin bulunduğu yerlerde önemli etkinliklerde bulunulmuştur.¹³ Bu ikinci grubun Kastamonu'daki isyan hareketinin çıkmasındaki etkileri daha fazla olmalıdır. Çünkü 1908 Devrimi öncesinde Kastamonu Vilayeti, aydınların sürgüne gönderildiği bir vilayet olarak ün yapmıştır.¹⁴ Osmanlı aydınlarının yansıra İstanbul'da hükümet aleyhtarı faaliyette bulunan subaylar taşraya sürgüne gönderiliyordu. Sultan II. Abdülhamit ve hükümetine muhalif olan bu subaylar gönderil-

---

¹⁰ Ramsaur, *age*, s.150.

¹¹ Hanioglu, "Genesis of Young Turk Revolution of 1908", s.298'den alıntı için Demirel, *age*, s.7. Ramsaur, Sabahattin'in İdarî Adem-i Merkeziyetçilik ve özel teşebbüs topluluğunun Anadolu'da Ermeni gruplarla birlikte propaganda hareketlerine giriştiğini ancak ihtilal patlak verdiğinde programlarının yeterince biçimlenmiş ve belirli bir düzeye erişmiş olduğunun şüpheli bulunduğunu belirtmiştir. Ramsaur, *age*, s.150.

¹² Demirel, Erzurum isyanının hazırlanıp fiiliyata çıkmasında bu sebebin fazlasıyla etkili olduğu görüşündedir. Bakınız, Demirel, *age*, s.11.

¹³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, Cilt:I, s.194-195.

¹⁴ Kansu, *age*, s.307.

dikleri yerlerde de rahat durmuyor ve yönetim aleyhindeki faaliyetlerine devam ediyorlardı. Özellikle askerin maaşlarını zamanında alamadıkları propagandası yaygın olarak kullanılıyordu.¹⁵

Döneme tanıklık etmiş olan Ziyaeddin Demircioğlu¹⁶ eserinde Kastamonu'daki isyan hareketini iki sebebe bağlamaktadır. İlki Abdülhamit hükümeti tarafından bitmek bilmeyen, çeşitli isimler altında konulan vergiler ve bu vergilerin halka ağır gelmesidir. İkincisi ise Kastamonu Valisi bulunan Enis Paşa'nın¹⁷ müteahhitlerle ve tüccarlarla birlikte hareket etmesi hatta bu kesimle ortaklık içerisinde bulunmasıdır. Ayrıca memurların maaşlarını düzenli olarak alamamaları da bir etken olarak görülmektedir. Dolayısıyla ayaklanma hareketi iktisadî sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan ve halka ağır gelen vergilerin ödenememesi ve yerel yönetimle ilişkili sebeplere bağlanmaktadır.¹⁸

2.Kastamonu Halk Hareketi ve Sonuçları

2.1.Şahsî Verginin Kaldırılması İsteği ve İlk Tepkiler

1906 Ocak ayı içerisinde Kastamonu'da belediye seçimleri yapılacaktı. Belediye seçimleri, Kastamonu'da mevcut düzene karşı duyulan hoşnutsuzluğun dışa vurulmasında bir fırsat olmuştu. Hükümet alışlageldiği üzere belediye meclisi üyelerinin seçimi için köşe başlarına, Saraykadı Camii duvarına ilanlar astırmıştı. Fakat Kastamonu halkı, vergilendirme ve harcamalar üzerinde hiçbir denetimleri olmadığı, bu nedenle de seçimin anlamını kaybettiği gerekçesiyle ilanları dikkate almayarak seçimi boykot etti. Seçimi

¹⁵ Demirel, *age*, s.17.

¹⁶ Ziyaeddin Demircioğlu (1891- 15 Mart 1970) Kastamonu'da doğdu, Kastamonu İdâdisi'ni bitirdi. İlk yazı ve şiirlerini 1909 yılından itibaren Köroğlu gazetesinde Arif Efendizâde Ziya imzasıyla yayınladı. Bu dönemde Kastamonu'da yayınlanan Kastamonu, Zafer ve Şûle gazetelerinde de şiirleri yayınlanmıştır. 1919 yılından itibaren Dârülhilâfe Medresesi'nde, Erkek Sanat Mektebi'nde tarih, coğrafya, Türkçe, hüsnü hat öğretmenlikleri yaptı. 1940 yılında Doğrusöz gazetesinin sahibi olarak basın çalışmalarını sürdürdü.1946'da emekliye ayrıldı. 1958'de matbaacılığı bırakıp İstanbul'a yerleşti. Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir 1872-1972*, s.66-67.

¹⁷ Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi üyesi bulunan Mehmet Enis Paşa, 1 Ağustos 1897- 1 Şubat 1906 tarihleri arasında Kastamonu Valiliği görevinde bulunmuştur. Onun zamanında Kastamonu'da Kız Sanayi Mektebi, Çankırı'da Ertuğrul İdâdi Mektebi açılmış, 20. Vilayet Sâlnamesi (H.1317-M.1899) ve 21. Vilayet Sâlnamesi (H.1321-M.1903) onun zamanında basılmıştır. II. Abdülhamit'e bağlılığı ile tanınmaktadır. Kastamonu'daki ayaklanma hadisesinden dolayı görevden alınmış olan Enis Paşa, 5 Şubat 1906 Pazartesi, Kurban Bayramının ilk günü sabahleyin İnebolu'ya gitmek üzere Kastamonu'dan ayrılmıştır. Enis Paşanın Kastamonu Valiliği hakkında bakınız. Eski, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, s.45-62.

¹⁸ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, s.4.

protesto etmelerinin nedenlerini açıklamak için yerel askerî idarenin başı olan Ali Rıza Paşanın* hanesi önüne kadar geldiler. İçlerinden üç kişiyi delege olarak seçip komutan ile görüşmek istediklerini söylediler. Görüşme sırasında şikâyetçiler, belediyenin durumu ve çalışmaları hakkında hiçbir bilgiye sahip bulunmadıklarını, belediyenin gelirleri ve giderleri konusunda bilgi sahibi olamadıklarını, dolayısıyla seçimin bir anlamı olamayacağını belirterek bu durumda yöneticilerini seçemeyeceklerini, bunlara haklarının olamayacağını ifade ediyorlardı. Belediyenin hesaplarını incelemek ve değerlendirmek için kendi içlerinden seçilecek güvenilir kişiler yoluyla bu işin yapılması gerektiğini söylüyorlardı. Ayrıca hükümetin şahsî vergi adı altında bir vergi çıkardığını, bunun adaletli olmadığını, zenginden ne alınıyorsa fakirden de aynı meblağın alındığını, halbuki vergi yönetmeliğine göre servet sahipleri ile serveti olmayanların ayrı tutulması gerektiği konusunda görüş bildiriyorlardı. Hükümetin vergi konusunda titiz olmadığını, şikâyetleri dikkate almadığı, bir işyerinde ustaya da otuz beş kuruş, çırağa da otuz beş kuruş tahakkuk ettirildiğini, memleketin eşrafının bir şekilde kendilerini bu vergiden istisna ettirdiklerini iddia ediyorlardı. Son olarak ise, bunun adaletsizlik olduğu, Kastamonu'nun en büyük tacirinin bizzat valinin kendisi olduğu ve vergi hususunda en büyük oranın ondan alınması gerektiği, durum böyle iken valinin kendisinin hiç para vermediği ve kendilerinin de artık vermeyeceklerini ifade ediyorlardı. Komutan bunun kendi görev alanına girmediğini, sivil bürokrasi ile ilgili olduğunu belirterek meseleye karışmak istemediğini beyan etmişti. Ayrıca durumun yetkili mercilere iletileceği sözü ile topluluk teskin edilerek geçici bir sükunet sağlamıştı.¹⁹

Bu arada merkezi hükümete Kastamonu'daki bütün ticarî faaliyetleri temsil eden otuz iki esnaf kethüdası adına durumu anlatan bir telgraf çekilmesi kararlaştırılmıştır. Bu sebeple şahsî vergiden afları için Kastamonu Vilayeti esnafından bir grup Kastamonu Telgrafhane binasında toplanmışlardı.²⁰ Şahsî Verginin kaldırılması isteği ile 16 Ocak 1906 tarihinde Kastamonu Vilayetinden Bâb-ı Alî'ye telgraflar çekilmiştir.²¹

---

* Kaynaklarda askerî idarenin başı Kumandan Paşa olarak ismi geçen kişi büyük bir ihtimalle daha sonra vali vekili olarak da görev yapan ve Kastamonu'daki menfilerden birisi olarak bilinen Ali Rıza Paşadır. Çalışmada bu sebeple Kumandan Paşa ifadeleri Ali Rıza Paşa ile birlikte verilmiştir.

¹⁹ "Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane", *Türk*, (Kahire), 8 Mart 1906, Sayı:121, içinde: Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s.64-65. Söz konusu metnin yayımlandığı Türk gazetesi, 1903-1907 yılları arasında Kahire'de yayımlanan ve Genç Türklerin radikal kanadının görüşlerini savunan bir gazetedir. Aynı metin Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, s.63-69., Kansu, *age*, s.40-41.

²⁰ *BOA*, İrade Hususî, (27 Zilka'de 1323), Dosya:137, Sıra No:1323/Za-083.

²¹ Demirel, *age*, s.11.

2.2.Halk Hareketi ve Telgrafhanenin İşgali

Ali Rıza Paşaya taleplerin iletilmesinden ve Bâb-ı Alî'ye çekilen telgrafın üzerinden beş altı gün geçmesine karşın bir netice alamayan halktan yaklaşık beş yüz kişilik bir topluluk 21 Ocak 1906'da Vilayet önünde bir gösteri düzenlemiş ve telgrafhaneye doğru yürümüşlerdir. Telgrafhane işgal edilerek buradaki memurlar dışarı çıkarılmış ve göstericiler arasında telgraf işinden anlayan bir kişi telgraf başına oturtularak İstanbul ile muhabereye başlanmıştır. Bu arada halk başmüdürün odasına kadar doluşmuştu. Telgrafhaneden Saray'a vergilerin kaldırılması taleplerini tekrarlayan sekiz telgraf çekilmiştir. İkinci vakti Başkitabet-i Celile'den ne kadar kişinin toplanmakta olduğu sorulmuş, Komutan Ali Rıza Paşa kalabalığın dört beş bin kişiyi bulduğunu bildirmişti. Mabeyn'den gece saat beşe kadar beklenmesi cevabı gelmiştir.²² 21 Ocak 1906'da, aynı gün Meclis-i Vükelâ tarafından Kastamonu merkezindeki esnaf kethüdalarının şahsî vergiden muaf tutulmayacaklarına dair bir karar da verilmişti.²³ İsyancıların halkın büyük bir kısmını arzularına taraftar kılmak için sokağa döktükleri ve telgrafhane binası yönüne doğru halkı yönlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bu sırada şehirde bir endişe havası hakimdir. Vali Enis Paşa bu olaydan öylesine çok etkilenmişti ki gün boyunca bulunduğu yeri terk edememişti.²⁴

Hükümet çevreleri Kastamonu'nun vergilerden hoşnut olmayan diğer illere de örnek olacağına farkındaydı. Gerçekten de ülkenin diğer bölgelerinde benzer olaylar baş göstermeye başlamıştı. Kastamonu'daki ayaklanma hareketine bağlı olarak Sinop'ta birkaç bin kişilik bir grup telgrafhaneyi işgal etmiş, Sinop Mutasarrıfı İstanbul'a gitmekte olan bir gemiye zorla bindirilmişti. Ocak ayı sonuna doğru Musul'da da vergi toplama meselesi yüzünden bir ayaklanma baş göstermişti.²⁵

Kastamonu'daki olaylar konusunda Türk gazetesinde yayınlanan bir mektuba göre, halkın Ali Rıza Paşaya sunduğu son maruzat kabul edilmiş olsaydı, iş hiç bu dereceye varmayacaktı. Halk birkaç aydan beri sokaklarda, kahvelerde hükümet aleyhine açıkça eleştirilerde bulunuyordu. Fakat Hükümet bu şikayetlere kulak asmamıştı. Komutan bir çare bulabilmek ve halkı sakinleştirebilmek için Valinin konağına kadar gitmişti. Vali bu hususta hiçbir düşünce beyan edememişti. Komutan kendi başına kalabalığı dağıtmak işine koyuldu. "Evlatlar ayıptır, yar ve ağyara karşı böyle yapmayınız, dağılınız" rica ve temennisinde bulundu. Fakat halk teskin olacak gibi değildi. Göstericiler, "Bizi buradan kimse tard edemez" diyerek "Padişahım çok yaşa" şeklinde sloganlar atmışlardı. Kumandan bir başarı elde edeme-

²² *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.65.

²³ *BOA*, Meclis-i Vükelâ, (25 Zilkade 1323), Dosya:112, Sıra No:77.

²⁴ Kansu, *age*, s.41., *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.65.

²⁵ Kansu, *age*, s.43-44., *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.68.

yerek çaresiz geri döndü. Hatta halkın tekdir edici sözlerine de hedef olmuştu. “Siz bizim şikayetimizi niçin padişaha arz etmediniz? Yedi sekiz gün evvel otuz iki imza ile Padişaha çektiğimiz telgrafı bunlar serseri güruhudur diye ehemmiyetten düşürdünüz?...” Çünkü olaydan önce otuz iki esnaf kehüdasını telgrafhaneye göndererek durum beyan edilmişti de İstanbul tarafından ne oluyor? diye sorulunca “serserilerdir, şayân-ı ehemmiyet değildir” cevabı verilmişti. Bu sebeple kalabalık Komutan Ali Rıza Paşaya “biz serseri değiliz, mazlumuz...” beyanında sözler söylemişti.²⁶

Halk geceyi sokakta yer yer ateşler yakarak ve telgrafhane binasında geçirdi. 22 Ocak 1906 günü polis komiseri Rif'at Efendi ve diğer komiser Rıza Efendi ellerinde bir kağıtla telgrafhaneye gelmişlerdi. Halk iki komiseri yakalayıp, ellerindeki kağıdı yırtarak müdahale etti. Bu sırada Rif'at Efendi kaçtıysa da Rıza Efendi epeyce hırpalanmış bir halde posta dağıtım odasına hapsedildi. Bu arada gece geç saatte Sinop postası gelmişti. İsyancılar postayı indirip içeri almış, fakat dağıtılmasını engellemişlerdi. Bu arada telgrafhanede bekleyen halk da bir haber bekliyordu. Derken gece beş gibi Mabeyn'den beklenen telgraf geldi. Halkın telgrafhaneden dağılmaları isteniyor, bu şekil bir eylemin uygun olmadığı belirtiliyor, şahsî verginin askerî teçhizat için tertip edilmiş bir maslahat olduğu, konunun daha tezekkür edilmekte bulunduğu ve neticesinin Kastamonu'ya tebliğ olunacağı bildiriliyordu. Gelen telgrafın etkisiyle sonuçta halk kısmen dağıldı. Ertesi gün İstanbul ile vilayetin muhaberesi hızlanmıştı. Evvelce de telgraf hiç boş kalmıyordu, fakat o gün telgraflar birbiri ardına geliyordu. Lütfü, Fikri ve muhasebe mümeyyizi İbrahim Efendiler şifre çözümüyle uğraşıyorlardı.²⁷ Sonuçta konu hakkında 23 Ocak 1906 tarihinde Yıldız Sarayı'ndan Kastamonu'ya yapılan tebliğ ile, şahsî verginin tesisinin irade-i seniye ve devletçe bir karara dayandırılmış olduğu ve bunun Kastamonu'da terk ve tecilinin uygun olamayacağı meydanda olduğu için bu konuda takip edilecek yolun devlet tarafından verilmiş bulunan kararın korunması ve uygulanması şeklinde olacağı bildirilmişti. Hükümet vergi konusunda geri adım atmamış, ayrıca Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine de konu hakkında bir tezkere yazılmıştı.²⁸

2.3.Vali Enis Paşanın Görevden Alınması

Yukarıdaki tebliğden anlaşılacağı üzere şahsî verginin affı veya ertelenmesi gibi bir durumun kabul edilmeyeceği belirtilmiş ve göstericilerin orta-

²⁶ *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.66.

²⁷ *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.66-67. Kastamonu'daki olayları takip eden gelişmeler Taşköprü kazası ve Sinop sancağında da yaşanmış, olaylar sonucu Sinop mutasarrıfı azledilmiştir. Bakınız. *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.67-68.

²⁸ *BOA*, İrade Hususî, (27 Zilka'de 1323), Dosya:137, Sıra No: 1323/Za-083.

ya koydukları isteklerden birisi İstanbul tarafından akim bırakılmıştı. Geriye Kastamonu Valisi Enis Paşanın görevden alınmasını istemek kalıyordu. Şehrin ileri gelenlerinin de desteği ile halkın telgrafhaneyi işgali tam on gün sürdü. Bu on gün boyunca isteklerinin kabul edilmesi için merkezi hükümetle bağlantı kurulmaya çalışılmıştı.

Telgraf binasının işgali bir taraftan devam ederken Kastamonu halkı 31 Ocak 1906 Çarşamba günü sabahın erken saatlerinde telgrafhane binasının önünde tekrar toplanmışlardı. Hava çok soğuk olduğu için çeşitli yerlerde ateşler yakılmış Posta ve Telgraf İdaresi tamamen halk tarafından işgal olunmuştu. Bu arada çarşıdaki pek çok dükkan da kapanmıştı.²⁹

Vali Enis Paşa, olayı haber alır almaz derhal Jandarmanın Komutanı ve Emniyet Müdürü Başkomiser Hasan Beyi ikametgâhına davet ederek halkın emniyet güçleri tarafından derhal dağıtılmasını ve bu toplantının sebebinin de öğrenilmesini istemiştir. Gerek Fırka* Komutanı Ali Rıza Paşa gerekse Emniyet Müdürü halkın bu toplantının şahsî verginin affı için Padişaha istirhamda bulunmaya yönelik olduğunu, bir isyan mahiyetinde olmadığını, eğer zorla halkın dağıtılmaya çalışılması durumunda polis ve jandarma kuvvetlerinin yetersiz olacağını, bu sorumluluğu alamayacaklarını bildirdiler. Ayrıca toplantının dağıtılması için şehirde tanınmış ve hatırı sayılır kişilerden oluşturulan bir heyetin gönderilmesinin daha uygun olacağı yönünde görüş bildirmişlerdi. Enis Paşa bu fikri yerinde görerek derhal eşraftan ve idare meclisi üyelerinden Salim Efendizâde Namık Bey, Bayramî Tekkesi Şeyhi Ziyaeddin, Vilayet Müftüsü Mehmet Emin, Şa'ban-ı Velî Tekkesi Şeyhi Ataullah ve Mevlevî Tekkesi Şeyhi Said Hemdem Dedeyi Vilayet makamına çağırılmış ve onlardan halkın dağıtılması yolunda gayret göstermelerini rica etmiştir.³⁰

Demircioğlu'na göre isyanı tertip edenler, başta Hakim Esad Efendi (zorunlu ikamete memur eski şerîye kadısı) ve Kastamonu'da zorunlu ikamete memur edilerek sürgün edilmiş ileri gelen kişilerdi. Sürgün olarak bulunanların organize hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bir taraftan telgrafhane kontrol altında tutulmuş diğer taraftan Fırka Komutanı Ali Rıza Paşa ile temas kurulmuştur. Enis Paşa tarafından göstericiler aleyhine İstanbul'a çekilecek telgrafları kontrol etmek üzere vaktiyle askerliği sırasında Yemen'de muhabere takımında görev yapan Kel Hacı lakabıyla bilinen Hacı Ahmet ve Küre telgraf memuru olup izinli olarak Kastamonu'da bulunan

²⁹ Demircioğlu, *Kastamonu Valileri 1881-1908*, s.87., *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.68.

* Tümen seviyesine karşılık olan askerî birlik.

³⁰ Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.87-88. Türk gazetesindeki habere göre ise Enis Paşa makamına Şeyh Ziyaeddin, Şeyh Ataullah ve Merdane Efendiyi çağırmıştır. *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.68-69. Demircioğlu'na göre nasihat heyetinde Belediye Başkanı da bulunmaktaydı. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.5.

Memduh Beyi görevlendirmişlerdir. Bu kişiler Enis Paşa taraftarı muhabere memurunu telgrafhaneden dışarı çıkarmışlardı. Göstericiler diğer taraftan toplantının bir isyan hareketi olarak telakki edilmesi ve Fırka Komutanlığı tarafından asker kullanarak dağıtılması ihtimalini de dikkate alarak Fırka Komutanı Ferik* Ali Rıza Paşa ile görüşmüşler ve kendisinden bir zorluk çıkarılmayacağına ilişkin bir söz de almışlardı.³¹ Zaten Ferik Ali Rıza Paşa da Kastamonu'da zorunlu ikamete memur edilmiş bir subaydı. Dolayısıyla toplantıya bir isyan mahiyeti verilmemesi için çalışılmış ve gerekli önlemler alınmıştı.

Enis Paşa tarafından gönderilen Nasihat Heyeti doğrudan telgrafhane binasına gelmişlerdi. Telgrafhane binası önünde bulunan halk, heyeti görünce sevinç ve hürmetle karşılamış ve heyet doğrudan telgrafhanenin üst katında bir odaya alınmıştır. Nasihat Heyeti şahsî verginin affedilmesi için böyle bir toplantının yapılmasının doğru olmadığı, meselenin bir mazbata ile İstanbul'a bildirilmesinin daha yerinde olacağı yönünde görüş bildirerek kalabalığın dağılması isteğinde bulunmuşlardır. Göstericiler ise Vali Enis Paşanın görevinden azledilmesi gerektiği konusunda ısrarcı bir tutum içerisinde bulunuyorlardı.³²

Bu sırada göstericileri yönlendiren kişi konumunda bulunan Hakim Esad Efendi memleket adına ve Enis Paşa aleyhine Padişaha nasihat heyeti tarafından da bir telgraf çektirilmesini istemiş ve çekilecek telgrafın müsvedesini de bizzat kendisi yazmıştır. Daha önce şehrin ileri gelenlerinden Mabeyn'e çekilen telgrafi imza etmemek için evlerine kapananlar olduğu dikkate alınınca, böyle bir heyetin telgrafhaneye kendi ayakları ile gelmeleri iyi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Enis Paşanın azlini isteyen müsvede not, temiz kağıda çekilmiş ve heyetin de bunu imza etmeleri söylenmiştir. Geceye kadar telgrafhanede tutulan heyete imza atmazlar ise salınmayacakları söylenmiştir. Heyet üyeleri her ne kadar karşı çıktılarsa da bu durum karşısında şaşırıp kalmışlar ve telgrafi imza ettikten sonra ancak serbest bırakılmışlardır.³³

Telgrafhanenin işgali çarşamba ve perşembe günleri olmak üzere iki gün devam etmiştir. Bu arada kalabalığın gittikçe arttığı anlaşılmaktadır. Bu ayaklanma hareketine Rum ve Ermeni tebaadan da katılmalar olmuştur. Başkitabet ile yapılan yazışmaya göre kalabalığın derhal dağılması, özel bir vapur ile memur gönderilmekte olduğu tembih ve beyan olunuyordu. Diğer taraftan Mabeyn'e çekilen telgrafların Padişaha verilmediği konusunda bir anlayış oluşmuştu. Son olarak Saray Başkâtibi olan Tahsin Paşaya şu

---

* Korgeneral rütbesi.

³¹ Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.88.

³² Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.88.

³³ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.5-6. Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.88.,

mealde bir telgraf çekilmiştir: “İrtikap ve irtişasından ve bizlere yaptığı zulüm ve taaddiden usandığımız Enis Paşanın kaldırılmaması bizim sesimizin babamıza duyurulmadığı kanaatini vermiştir. Ecnebî bir sefârethane vasıtasıyla bu acıklı halimizi duyurmak mecburiyetinde kaldığımızı arz ederiz.”* Mabeyn başkatipliğine bu son çekilen telgraf üzerine Padişaha durumu duyurmaktan başka çare kalmadığını anlayan Mabeyn erkânı derhal Sultan Abdülhamit'i durumdan haberdar etmişlerdir. Gece beşte durumdan müteessir olarak Padişah telgraf başında Kastamonu Fırka Komutanının telgraf başına gelmesini emretmiştir. Ferik Ali Rıza Paşa telgrafhaneye gelmiş, maruzatın doğruca kendisine arz edilmesi istenmiş ve halkın telgrafhaneyi işgalinin hükümete ve Osmanlı Sultanına karşı bir isyan olup olmadığı sorulmuştur. Cevap olarak ahalinin derhal vali ve defterdarın azledilmesini istediği ifade edilmiştir. Demircioğlu, Ali Rıza Paşanın verdiği cevabı ve gelişmeleri şu şekilde ifade etmektedir: “Kastamonu halkının hükümete ve bilhassa zat-ı şahanelerine karşı sarsılmaz sadakat ve ubudiyetini arz etmekte iftihar duyarım. Toplantıdaki maksat ve gaye Enis Paşanın vilayetten uzaklaştırılması ve itimad-ı şahanelerine mazhar yeni bir valinin tayininden başka bir şey olmadığını arz eylerim.” Abdülhamit makine başında şu emri vermiştir: “Enis Paşa azledilmiştir. Vali vekâleti uhdenize tevdi edilmiştir. Selam-ı şahanemin Kastamonu halkına tebliğ edilmesini söyleyiniz...” Halk gece yarısı büyük bir zevk ve neşe içerisinde evlerine dönmüşlerdi.³⁴

Yıldız Saray-ı Hümayûnu Başkitâbet Dairesi'nden Kastamonu Valiliğine gelen yazı ile 1 Şubat 1906 tarihinde Vali Enis Paşa görevinden resmen alınmıştır. Gönderilen emirde, Kastamonu Valisi Enis Paşa hakkında bir takım şikayetlerin olduğu, bundan dolayı soruşturma yapılması ve mahkeme edilmek üzere görevinden alındığı, yerine valilik vekaletinin Kastamonu Redif Kumandanı Ferik Rıza Paşaya verildiği bildirilmiştir. Ayrıca söz konusu yazıda hakkında şikayet bulunan vilayet defterdarının da değiştirilmesi istenmiştir.³⁵

* Metinde geçen sefarethanenin hangi ülkeye ait olduğu tespit edilememiştir.

³⁴ Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.89-90., *Kastamonu'da Hareket-i İhtilâlkârane*, s.69, Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.6.

³⁵ Metin şu şekildedir: “Kastamonu Valisi Enis Paşa hazretleri hakkında bir takım şikayât vukû bulmasıyla bundan dolayı tahkikât ve muhakeme ifâ olunmak üzere vali-i müşarünileyhin azli ve yerine bir münasibi tayin buyruluncaya kadar valilik vekâletinin Kastamonu Redif Kumandanı Ferik Rıza Paşa hazretlerine ihalesi ve Maliye Nezaretine hakkında şikâyet edilmiş defterdar-ı vilayetin dahi tebdîli hususunu irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî şeref taalluk buyurmuş olmakla ol babda emr ü ferman hazreti veliyyü'l-emrindir. 6 Zilhicce 1323.”, *BOA*, İrâde Hususî, (6 Zilhicce 1323), Dosya:138, Sıra No:1323/Z-16-1.

2 Şubat 1906 tarihinde söz konusu karar Dahiliye Nezareti, Maliye Nezareti, Enis Paşa ve Rıza Paşaya tebliğ edilmiştir.³⁶ “Hassa Ordu-yı Hümayû-nuna mensup İkinci Kastamonu Fırkası Kumandanı Ferik Ali Rıza Paşa”³⁷ 2 Şubat 1906 Cuma gününden itibaren Kastamonu Valiliğine vekâlet etmeye başlamıştır.³⁸ İlk icraat olarak yeni bir Evkaf Komisyonu oluşturmuş, cami ve medreselerdeki eşyanın tespitini istemiştir. Bu sırada Vilayet Defterdarı, Evkaf Müdürü ve bazı müdürler ve memurlar görevlerinden alınmaya başlanmıştır. Hükümet Ali Rıza Paşadan ayaklanma çıkaran ve bunlarla ilişki içerisinde olanlar hakkında bilgi toplamasını ve gerekli soruşturmanın açılmasını istemiş ise de Ali Rıza Paşa hükümetin istediği şekilde meselenin üzerine gidememiştir. Bir gece yaveri Halit Bey aracılığıyla Mekikçi Ali Osman, Hafız Ahmet (Bıdak Kadı) ve Boyacı Burunsuz lakaplı kişileri konağına davet ederek Enis Paşa olayının fail ve tahrikçilerinin kimler olduğu hakkında bilgi almış ve usulen soruşturmaya başlanmıştır.³⁹

Görevden alınmış olan Enis Paşa, 5 Şubat 1906 Pazartesi, Kurban Bayramının ilk günü sabahleyin bayram namazından sonra İnebolu’ya gitmek üzere Kastamonu’dan ayrılmıştır. Bayramın ilk günü olması sebebiyle Valilik makamında yapılan tebrik merasimi Ali Rıza Paşa tarafından icrâ edilmiştir. Vali Vekili sıfatıyla Ali Rıza Paşa, Enis Paşayı ziyaret etmiş ve kendisini Kışla önüne kadar gelerek uğurlamıştır.⁴⁰

2.4. Nazım Paşanın Valiliğe Atanması ve Tahkikat Yapılması

Enis Paşanın görevden alınmasından sonra Kastamonu’ya vali olarak Nazım Paşa atanmıştır.⁴¹ Erzurum hadisesi sebebiyle II. Abdülhamit isyancılara taviz vererek olayları yatıştıracağını düşünerek, Erzurum Valisi bulu-

³⁶ BOA, İrâde Hususî:16, (6 Zilhicce 1323), Dosya:138, Sıra No:1323/Z-16-2. Osmanlı Arşivinde Enis Paşanın mektupları adı altında dosyada Kastamonu valiliği döneminde Saray’a gönderilen Kastamonu’nun meşhur üryani eriğinin takdim kılındığı konulu iki mektup bulunmaktadır. BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı, (21 Şaban 1323), Dosya:13, Sıra No:217.

³⁷ *Kastamonu Vilayet Salnâmesi*, Numara:21, 1321/1903, Kastamonu, 1903, s.157.

³⁸ *Kastamonu*, Yıl:34, Sayı:1673, (6 Şubat 1906), s.1. Vilayetin resmi haftalık gazetesi olan Kastamonu gazetesinde söz konusu dönemde giden Enis Paşa hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

³⁹ Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.92.

⁴⁰ Eski, *age*, s.61-62. Demircioğlu’na göre, Enis Bey İnebolu’ya hareket etmeden önce babası ve müftü müsevvidi bulunan Mehmet Emin Beyin Enis Beyi ziyaret ettiklerini, bu ziyaret sırasında Kastamonu halkının çok temiz ve düzgün ahlaklı olduğunu, kendisine karşı tahrikte bulunan kişilerin vilayette ikamete memur edilen kişilerden olduğunu ve kendisinin onları sıkı takip etmeyip iyiliklerde bulunduğunu belirterek Kastamonululardan memnuniyetinin halka uygun bir dille iletilmesini istemiştir. Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.91-92.

⁴¹ BOA, İrâde Dahiliye, (27 Safer 1324), Dosya:1444, Sıra No:1324/S-77.

nan Nazım Paşayı azletmişti. Nazım Paşa önce Diyarbakır Valiliğine tayin olunmuş ise de kabul etmediği için bir süre sonra Kastamonu Valiliği görevine getirilmiştir. Nazım Paşa 23 Nisan 1906 tarihinde İnebolu'ya, 25 Nisan 1906 tarihinde ise Kastamonu'ya gelerek görevine başlamıştır.⁴² Bu sırada Enis Paşa olayının faillerinden olan ve on yıldan beri Kastamonu'da ikamete memur edilen Hakim Esad Efendinin sürgün yeri Fizan olarak değiştirilmiş ve derhal Çankırı yoluyla gönderilmesi hususunda emir çıkmıştı. Fakat Mabeyn daha başka faillerin kimler olduğu ve bu hususta tahkikat yapılması ve isimlerinin bildirilmesini istiyordu.⁴³

Nazım Paşa, Hükümet ve Yıldız Sarayı'nın verdiği emirlere karşı hiç kimseyi incitmemeye çalışarak olayın üzerine fazlaca gitmemiş, halkın Enis Paşa aleyhine ayaklanma ve galeyanını meşru gösteren sebepler yazmaktan çekinmemiştir. Hatta olayın faillerinden birisi konumunda olan Ferik Ali Rıza Paşanın hanesinde akşamları sürgün olarak bulunanlar ve memleketin münevverleri toplandığı halde, buna engel de olmamıştır. Demircioğlu'na göre Vali Nazım Paşa Kastamonu'daki ayaklanma olayının faillerini bulup ortaya çıkaracak bir irade gösterememişti. Hükümet bu işi ciddi olarak takip etmek üzere Nazım Paşanın değiştirilmesine karar vermiştir.⁴⁴ Nazım Paşa 28 Ağustos 1907 tarihinde Bağdat, Basra ve Musul vilayetleri teftiş heyeti başkanlığına atanmış ve bu emri aldıktan sonra Kastamonu'dan ayrılmıştır.⁴⁵

Kastamonu Valisi Nazım Paşanın 3 Eylül 1907'de valilik görevinden ayrılarak İstanbul'a gitmesi üzerine Ali Rıza Paşa tekrar vali vekili olmuştur. Kastamonu gazetesindeki haberlere göre, Vali Vekili Ali Rıza Paşanın vekillik görevi sırasında cülus yıldönümü⁴⁶, doğum günü ve yeni yıl gibi sebeplerle başkente telgrafla tebriklerde bulunduğu ve başkentten de bunlara cevaben teşekkür edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bu sırada Ali Rıza Paşa hastalı-

⁴² Nazım Paşa 1902-1906 yılları arasında Erzurum Valiliği görevinde bulunmuştur. Daha sonra Adliye Nazırlığına kadar yükselmiş, 31 Mart Vakası sırasında İstanbul'da Meclis-i Mebusan'dan çıkıp Adliye Nezaretine gelmekte iken Meclis Başkanı Ahmet Rıza Beye benzetilerek öldürülmüştür. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.7, Demirel, *age*, s.21. Nazım Paşa döneminde Erzurum maiyet memuru olan İbrahim Edhem Bey, Paşanın Kastamonu Valiliğine gelmesinden sonra Kastamonu maiyet memurluğuna tayin olunmuştur. "Tayin", *Kastamonu*, Yıl:34, Sayı:1673, (6 Şubat 1906), s.1., Nazım Paşanın Kastamonu Valiliği hakkında bakınız. Eski, *age*, s.63-65.

⁴³ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.6-7. Hakim Esad Efendi 1906 nisan ayı içerisinde Kastamonu'dan İzmir'e nakledilmiş, Şark Vapuru'yla Trablusgarp'a gönderilmiştir. *BOA*, Yıldız, Kamil Paşa Evrakı, (19 Safer 1324), Dosya:29, Sıra No:2808.

⁴⁴ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.8-9.

⁴⁵ Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.95.

⁴⁶ Padişahın tahta çıktığı tarih.

⁴⁷ Demircioğlu, Ali Rıza Paşanın Abdülhamit idaresine karşı sönmez bir kını olan bir hüriyet aşığı olduğunu söylemektedir. Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.93.

ğa yakalanmış ve durumu ağırlaşmıştır. Vali Vekili Ali Rıza Paşanın rahatsızlığı sebebiyle padişah emri ile albay (miralay) rütbesinde bir uzman doktor Kastamonu'ya gönderilmiş ve tedavi sonunda İstanbul'a geri dönmüştür.⁴⁸ Daha sonra Ali Rıza Paşa boğazında görünen hastalık sebebiyle İstanbul'a gitmek için izin istemiş ve bu izin kendisine verilmiştir.⁴⁹ Bu süreçte görev Kastamonu Redif Tugayı Kumandanı Şevket Paşaya tevcih edilmiştir.⁵⁰ Ali Rıza Paşa 14 Mart 1908'de İstanbul'a vardıktan iki gün sonra hastalığı sebebiyle vefat etmiştir.⁵¹

2.5. Fuad Beyin Valiliğe Atanması ve Tahkikatın Devamı

Bu arada Nazım Paşanın yerine Kastamonu Valiliğine Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi üyesi Fuad Bey atanmış ve 24 Mart 1908 Salı günü Kastamonu'ya gelerek görevine başlamıştır.⁵² İstanbul'dan gelen valiyi karşılamak üzere ulemeden Şeyh Ziya Efendi ve eşraftan Namık Beyin öncülüğünde bir heyet İnebolu'ya kadar gitmişlerdir. İnebolu'da bir gece kalan Vali, ertesi günü ayrılmış ve gece Ecevit'teki otelde kalmıştı. Burada Namık Beye ilgi göstermiş, Enis Paşa olayı ile ilgili geniş bilgi almıştır. Namık Bey, Kastamonu'da olayları çıkaranların "menfi" olarak bilinen sürgünler olduğunu söylemiş ve muhtemelen bazı kişilerin de isimlerini vermiştir. Konunun

⁴⁸ "Azimet", *Kastamonu*, Yıl:34, Sayı:1711, (30 Teşrin-i evvel 1907), s.1.

⁴⁹ Demircioğlu'na göre II. Abdülhamit Ali Rıza Paşanın hastalığına inanmıyordu. Muayene ve tedavi için o tarihte Gülhane Hastanesi burun ve boğaz mütehassısı olan Bahri İsmet Beyi bir diğer doktorla Kastamonu'ya göndermişti. Doktorların Paşayı muayene ederek hastalığının kötü olduğunu anlamaları sonunda Abdülhamit İstanbul'a sokmak istemediği komutan için doktorlardan gerekli bilgiyi aldıktan sonra izin vermişti. Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.92-93.

⁵⁰ "Mezûnen Azimet", *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1730, (11 Mart 1908), s.1.

⁵¹ "İrtihal ve Teessüf-i Azim", *Kastamonu*, Yıl:35, Sayı:1731, (19 Mart 1908), s.1. Rumî 1 Mart 1324'de vefat eden Ali Rıza Paşa vasiyeti üzerine Üsküdar'da Hüdayî Türbesi yanında medfun olan babası Şâir Kâzım Paşanın yanına gömülmüştür. Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.96. II. Abdülhamit hükümetine isyankâr tutumundan dolayı Fırka Komutanı unvanıyla Kastamonu'ya gönderilmiş ve hiçbir yere nakil olunmak üzere ikamete memur edilmişti. Evinde sık sık ikametle sürgün edilenler ve Kastamonu aydınlarıyla toplantılar yapan idealist bir askerdir. Oğlu mülâzım Mehmet Ali, Mahmut Şevket Paşanın katillerinden olup Divan-ı Harb kararıyla idam edilmiştir. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.8. Ali Rıza Paşanın vefatı üzerine Kastamonu vali vekilliği için liyakatli görülen Sinop, Samsun ve Lazistan mutasarrıflarından birisinin tayin edilmesi konusu gündeme gelmişse de asaleten Fuad Bey atanmıştır. *BOA*, Dahiliye Mektubi, (9 Safer 1326), Dosya:1239, Sıra No:48.

⁵² "Havâdis-i Vilayet", *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1731, (19 Mart 1908), s.1., "Havâdis-i Vilayet", *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1732, (25 Mart 1908), s.1., *BOA*, Dahiliye Mektubi, (15 Safer 1326), Dosya:1241, Sıra No:23., Fuad Beyin valiliği hakkında bakınız. Eski, *age*, s.66-67.

mahrem olarak kalmasını isteyen Fuad Bey, daha sonra isim listesinin yazılı olarak da verilmesini istemiştir.⁵³ Bu hususta isimleri öne çıkarılan iki isim, kısa bir süre önce sürgün cezası Fizan'a tebdil edilerek oraya gönderilen Hakim Esad Efendi ve kısa süre önce vefat eden Ferik Ali Rıza Paşa olmuştur. Vali Kastamonu'da göreve başladıktan sonra Meclis İdare Azası Namık Bey tarafından isim listesi kendisine takdim edilmiştir. Listeyi takdim eden kişi listede ismi yazılanların vali tarafından doğrudan cezalandıracağını düşünülürken öyle olmamıştır. Vali idare meclisini toplamış bu toplantıda konuyu gündeme getirmiş, tahrikçilerin adlarının -mahrem olmasına rağmen- Namık Bey tarafından kendisine yazılı olarak verildiğini açıklamıştır. Sonuç olarak orada bulunan idare meclisi üyelerinin de sessiz kalması üzerine bir mazbata hazırlanarak orada bulunanlara imzalatılmış ve derhal bu isimler Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir.⁵⁴

Aradan birkaç gün geçtikten sonra listede isimleri yazılan sürgünler polis aracılığıyla hükümet dairesine celp edilerek Araç, Safranbolu ve Tosya ilçelerine gönderilmek üzere jandarmaya teslim edilmişlerdir. Bu sevk işlemi otomobil veya arabayla değil, semerli hayvanlar kullanılmak suretiyle yapılmış ve sürgün edilenlerin evlerinden yolculuk için gerekli eşyayı almalarına dahi izin verilmemiştir. Muşlu Müftüzade Reşid Bey Safranbolu'ya, Eczacı Ali Rıza Bey ve arkadaşları Araç'a ve sürgünlerin bir diğer kısmı ise Tosya'ya gönderilmiştir. Malatya eski mutasarrıfı Reşid Bey, Ticaret Odası eski başkanı Hacı Bey de sürgünler arasındaydı. Yola tahammül edemeyecek kadar yaşlı bir amâ hafız olan Mısırlı Abdullah Bey de cezaevine gönderilmişti.⁵⁵ Bu arada Fuad Bey Olukbaşı'nda Terzi Mehmet Emin Ağanın evini kiralayarak, orada ikamete başlamıştır. Tedbir olmak üzere adı geçen binanın hemen karşısına yeni bir bina inşa ettirmiş ve buraya özel bir telgraf makinesi kurdurmuştu. Hükümet ve Yıldız ile olan bütün görüşmesini bu özel telgrafhaneden yaptırırdı. Buraya dışarıdan kimseniz girmesine izin verilmezdi, bunun için polis de görevlendirilmişti.⁵⁶

Ortalığın kısmen yatışmasından sonra Fuad Beyin Osmanlı Bankası Müdürü ve Osmanlı Bankası inşaatını yaptıran ve aynı zamanda Kastamonu

⁵³ Eski, *age*, s.66.

⁵⁴ Demircioğlu, Kastamonu'da Meşrutiyet, s.8-11. Demircioğlu bu toplantıda Valinin konuşması hakkında şu açıklamada bulunmaktadır: "Toplanan idare heyetine uyuşturucu bir mukaddime yaptıktan sonra menfilerin şurada burada toplandıklarını, çarşı ve pazarda saf ve temiz halkı hükümet aleyhine tahrik edecek sözler sarf etmekte olduklarını ve zabitanın ise daima bunları tarassut ve kontrolü, memleketin emniyet ve asayişine hakkıyla bakmasına mani teşkil eylediğinden isimleri yazılı zevatin isimlerini okuyarak bunların münferit ve ayrı yaşamalarını temin için en büyük çare hemen kazalara tedibinden başka çıkar yol olmadığından bir mazbatanın tanzim edilmesini teklif etmiştir." Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.10.

⁵⁵ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.10-11., Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.98.

⁵⁶ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.19.

İdare Meclisi Üyesi olan Namık Beyle arası açılmıştır. Demircioğlu, Fuad Beyin Kastamonu'da hafiye teşkilatına önem verdiğini, halk üzerinde baskı ve korku yarattığını ileri sürerek Osmanlı Bankası Müdüründen ve Namık Beyden para istediğini, inşaatı durdurduğunu, bunun üzerine Namık Beyin dara düştüğünü ve hastalık bahanesiyle üç aya kadar İstanbul'a gittiğini belirtmektedir.⁵⁷ Fakat bu konu sürgünlerle ilgili görünmemektedir. Mustafa Eski, bu tür iddiaların idareyi yıpratmak için menfaati bozulan kişilerin her devirde ortaya attıkları sözler olarak değerlendirmektedir. Görüldüğü kadarıyla Vali, bir yandan muhalifleri ile mücadele ederken diğer yandan çıkarı bozulan kişilerle mücadele etmek zorunda kalmış ve muhalifler vali aleyhinde ittifak etmiştir.⁵⁸

2.5. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Fuad Beyin Görevden Alınması

Vergi ayaklanmalarının büyümesi ve genel hoşnutsuzluk Abdülhamit yönetimini halkın durumunu anlamaya ve bir takım önlemler almaya zorlamıştır. Hükümet daha 1906 Mayıs ayında Van, Bitlis ve Trabzon Valiliklerine birer talimatname yollayarak valilerin bölgelerinde teftiş gezilerine çıkmalarını, halktaki hoşnutsuzluğun nedenlerini tespit etmelerini istemiştir.⁵⁹ Bu bağlamda Kastamonu Valisi Fuad Bey de göreve başladıktan hemen sonra Kastamonu'ya bağlı yerlerde iki ay kadar incelemelerde bulunmuştur. 7 Mayıs 1908 Perşembe günü bir heyetle Zonguldak'a gitmiştir. Buradan Ereğli, Bolu, Mudurnu, Düzce, Bartın, Cide ve İnebolu'ya kadar giderek incelemelerde bulunmuştur.⁶⁰ Vali Fuad Bey İnebolu'dayken valinin Kastamonu'ya gelmemesi için muhaliflerin büyük çaba harcadıkları anlaşılmaktadır. Muhaliflerin amacı Vali Fuad Beyin azlini isteyerek onu İnebolu'dan İstanbul'a göndertmektir. Bu arada vali de İnebolu'da tüccar Sabri Beyin evinde misafir bulunuyordu. Valilik vekâletine de Hakim Mustafa Şerif Efendi bakıyordu. Sadaret'e ve Dahiliye Nezaretine de valinin azli için telgraflar çekiliyordu. Hatta valinin Kastamonu'ya gelmemesi için vali vekili nezdinde girişimde bulunmak üzere müftü, meclis idare ve belediye meclisi üyelerinden oluşan üç kişi görevlendirilmiştir. Sürgün olarak bulunanların baskısı altında bulunan vali vekili Mustafa Şerif Efendi çok zor durumda kalmıştır.⁶¹

⁵⁷ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.11.

⁵⁸ Eski, *age*, s.67.

⁵⁹ Kansu, *age*, s.53.

⁶⁰ *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1739, (13 Mayıs 1908), s.1., *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1747, (8 Temmuz 1908), s.1.

⁶¹ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.14. Mustafa Şerif Efendinin vali vekilliği sırasında siyasi suçluların affedilmesi konusundaki gelişmelerin taşrada bir yansıması olarak Kastamonu Hapishanesindeki mahkumlar da beklenti içersisine girerek, 27 Temmuz 1908'de af çıktığı şayiasıyla ayaklanmışlar ve koğuş kapılarını kırarak dışarıya çıkmışlardır. Mülazım Ahmet Beyin müdahalesiyle ayaklanma bastırılmış,

Mustafa Şerif Efendinin kalp krizi rahatsızlığı sonucunda vefatı üzerine Fuad Bey İnebolu'dan hareket etmiş, fakat muhalifler ona nezaret etmek üzere İnebolu'ya giden Mülazım Ahmet Beye⁶² Fuad Beyin Kastamonu'ya gelmemesi konusunda tembihle bulunmuşlardı. Ancak bu tebliğ karşısında; "halen Kastamonu valisiyim, azil olunmadım..."⁶³ diyen Vali Fuad Bey 8 Temmuz 1908'de Kastamonu'ya dönmüştür.⁶⁴

Bu arada ilçelere sürülen muhalifler kendisiyle görüşmek ve sürgün sebeplerini öğrenmek istemişlerdi. Aleyhindeki havayı gören Fuad Bey, muhalifleri konağına davet etmiş ve onları dinlemiştir. Bu arada muhaliflere göreve başladığı günlerde Kastamonu'daki ikamete memur olarak bulunan sürgünlerin isimlerinin İdare Meclisi üyeleri tarafından kendisine verildiğini söyleyerek bu konuda düzenlenmiş olan mazbatayı çıkarıp göstermiş ve kendisini kurtarmıştır.⁶⁵ Bu sırada, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ikinci defa ilanı gerçekleşmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Kastamonu'nun ilçelerine sürülen muhalifler ve İstanbul'dan Namık Bey tekrar vilayete dönmüşlerdi. Meşrutiyetin ilanı sebebiyle 30 Temmuz 1908 günü halkın yoğun katılımıyla Hükümet Dairesi önünden bir toplantı yapılmış, bu toplantıda muhalifler arasında isimleri geçen Belediye Başkanı Hacı Necib Efendi ile Meclis İdare üyelerinden Namık Bey, Malatya eski mutasarrıfı Reşid Bey konuşma yapmış ve Meşrutiyetin faydalarından bahsetmişlerdir. Bu kutlamalar sırasında Vilayet Matbaası'na bastırılan yüzlerce Kanûn-i Esasî de halka dağıtılmıştır.⁶⁶

Yukarıda ifade edilen olaylar sırasında Dahiliye Nezareti'nden gelen telgrafla Vali Fuad Bey azledilmiş, valilik vekaleti Fırka Komutanı Şevket Paşaya verilmiştir. Fuad Bey ise 30 Temmuz 1908 tarihinde Kastamonu'dan ayrılmıştır.⁶⁷

Müftü Bey nasihatlerde bulunmuştu. Fakat isyanın bastırılması sırasında üç dört mahkum ölmüş sekiz on kadar kişi de yaralanmıştır. Bu olay sırasında çok etkilenen Vali Vekili Mustafa Şerif Efendi, rahatsızlanarak aynı günün akşamı kalp krizi sonucu vefat etmiştir. *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.16-17., Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.102-103.

⁶² Mülazım Ahmet Bey, jandarmalıktan emekli olup Belediye Zabıta Amirliği yapmış olan Karakaş Ahmet Bey'dir. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.18.

⁶³ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.17-18.

⁶⁴ *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1747, (8 Temmuz 1908), s.1.

⁶⁵ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.19-20.

⁶⁶ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.13-14. Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, s.102.

⁶⁷ Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s.18-19., Eski, *age*, s.67.

Sonuç

II. Meşrutiyet öncesi Kastamonu, Sinop, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Denizli, Aydın ve Uşak gibi Anadolu'da birbiri ardına patlak veren isyan ve ayaklanma hareketleri ülke yönetimini kökünden sarsmıştır. Osmanlı Devleti yönetimi tarafından yeni vergiler konması ve bu vergilerin toplanmasındaki bazı keyfilikler sebebiyle vergi ödememe konusunda direniş ve isyan hareketleri çıkmıştır. Söz konusu ayaklanma hareketleri, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu iktisadî ve malî sıkıntıların etkisi altında gelişmiş iktisadî, sosyal ve siyasal nitelikli hareketlerdir.

İlk bakışta Kastamonu'daki ayaklanma girişimi Şahsî Vergi'nin kaldırılması ve esnaf teşekküllerinin önderliğinde bir hareket olduğu arkasında halkın da katılımının sağlandığı anlaşılmaktadır. Olayların gerisindeki etken ise Kastamonu'da halk arasında "menfiler" olarak bilinen ve ikamete memur edilmiş olan, genelde siyasal sebeplere bağlı olarak sürgün bulunan kimselerin olayları yönlendirmiş olmalarıdır. Bir diğer etken ise dönemin valisi bulunan Enis Paşanın yönetim uygulamalarından bir kısım esnaf, eşraf ve memurun memnuniyetsizliği olmuştur.

Sonuç olarak 25 Mart 1907'de hem Şahsî Vergi hem de Hayvanat-ı Ehliye Rüsûmu adlı iki kalem vergi kaldırılmıştır. Bu bağlamda Kastamonu ve daha sonra da ülkenin diğer bazı yerlerinde başlatılan vergilerin kaldırılmasına dönük itaatsizlik ve direniş hareketleri karşısında II. Abdülhamit ve yönetiminin söz konusu gelişmeleri dikkate alarak geri adım attığı ve karşı hareketin başarıya ulaştığı söylenebilir. Bu süreç Kastamonu'da idarî olarak istikrarsız bir dönem olarak vasıflandırılabilir. Çünkü 1906 Ocak ayından itibaren II. Meşrutiyetin ilanı olan 23 Temmuz 1908 tarihleri arasında üç vali görev yapmış ve dönem, Kastamonu yerel tarihinde "Enis Paşa Hadisesi" olarak bilinen olayın faillerinin belirlenmesi için yapılan tahkikatlar ve buna ilişkin problemlerle geçmiştir. Vergi isyanları, Abdülhamit rejimi açısından Anadolu'da önemli olumsuzlukların olduğu bir dönem olup Osmanlı Sultanı olayların önünü alabilmek için Kastamonu'da olduğu gibi Erzurum'da da valileri görevden alarak aleyhteki gelişmeleri önlemeye çalışmış fakat başarılı olunamamıştır. II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Enis Paşa gibi Kastamonu Valisi Fuad Paşa da görevden azledilmiş, muhalif kadro Kastamonu'da idareyi ele almış ve taşrada merkezî idarenin otoritesi İttihatçıların lehine zayıflamıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA*, İrâde Hususî, (27 Zilka'de 1323), Dosya:137, Sıra No: 1323/Za-083.
BOA, İrâde Hususî, (6 Zilhicce 1323), Dosya:138, Sıra No:1323/Z-16-1.
BOA, İrâde Hususî:16, (6 Zilhicce 1323), Dosya:138, Sıra No:1323/Z-16-2.
BOA, İrâde Dahiliye, (27 Safer 1324), Dosya:1444, Sıra No:1324/S-77.
BOA, Dahiliye Mektubî, (9 Safer 1326), Dosya:1239, Sıra No:48.
BOA, Dahiliye Mektubî, (15 Safer 1326), Dosya:1241, Sıra No:23.
BOA, Meclis-i Vükela, (25 Zilkade 1323), Dosya:112, Sıra No:77.
BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı, (21 Şaban 1323), Dosya:13, Sıra No:217.
BOA, Yıldız, Kamil Paşa Evrakı, (19 Safer 1324), Dosya:29, Sıra No:2808.
BOA, Yıldız Sadaret Hususî Marûzat Evrakı, (10 Safer 1325), Dosya:510, Sıra No:17.

Kitap ve Makaleler

- AKTAN, Coşkun Can, DİLEYİCİ, Dilek, SARAÇ, Özgür, "Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:8, Sayı:1, (2003), s.1-25.
- DEMİRCİOĞLU, Aziz, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir 1872-1972*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1980.
- DEMİRCİOĞLU M. Ziyaeddin, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1968.
- DEMİRCİOĞLU Ziya, *Kastamonu Valileri 1881-1908*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1973.
- DEMİREL Muammer, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990.
- Düstur*, Tertip:1, Cilt:7, Ankara Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.
- Düstur*, Tertip:1, Cilt:8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.
- ESKİ Mustafa, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, Ankara, 2000.
- HANİOĞLU M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, Cilt:I, İstanbul, 1985.
- KANSU Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul, 1995.

- KARS H. Zafer, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.
- KARS H. Zafer, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kastamonu Vilayet Salnâmesi*, Numara:21, 1321/1903, Kastamonu, 1903.
- ÖZBEK, Nadir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsî Uygulaması", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı:10, (Bahar 2010), s.43-80.
- PAKALIN M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C:I, MEB, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.
- RAMSAUR Ernest E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, Sander Yayınları, (Çeviren: Nuran Yavuz), İstanbul, 1982.
- TERZİ Arzu, "Osmanlı-Yunan Tashîh-i Hudud Meselesi Sırasında Başvurulan Bir Malî Kaynak: Vergi-i Şahsî", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan, Sayı:15, (1997), s.535-545.

Gazeteler

- "Tayin", *Kastamonu*, Yıl:34, Sayı:1673, (6 Şubat 1906).
- "Azimet", *Kastamonu*, Yıl:34, Sayı:1711, (30 Teşrîn-i evvel 1907).
- "Mezûnen Azimet", *Kastamonu*, Yıl:35, Sayı:1730, (11 Mart 1908).
- "İrtihal ve Teessüf-i Azim", *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1731, (19 Mart 1908).
- "Havâdis-i Vilayet", *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1731, (19 Mart 1908).
- "Havâdis-i Vilayet", *Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1732, (25 Mart 1908).
- Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1739, (13 Mayıs 1908).
- Kastamonu*, Yıl:36, Sayı:1747, (8 Temmuz 1908).